

ДАМЪАН ПЕТРОВИЋ (Приштина)

ЛИК СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ У ЖИТИЈУ И СЛУЖБИ
ОД ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА

Према ономе што знамо из историјских извора Стефан Дечански представља једну од најнеобичнијих и најконтроверзнијих личности у српској историји средњег века, у којој необични карактери и снажне индивидуалности нису били ретке појаве. У личности Стефана Дечанског стекле су се непомирљиве супротности које ни савременици нису могли да ускладе. Јер Дечански је третиран и као престолонаследник и као ванбрачни син, очев љубимац и његова жртва, изгнаник и драги гост, војсковођа и учесник у компликованим верским расправама, брутални братоубица и синовља жртва, бунтовник против очеве власти коју је по средњовековним државноправним схватањима добио од самога бога и светац који заузима важно место у српском хришћанском Пантеону. Стефан Дечански имао је необичнију животну судбину од било којег средњовековног српског владара, па је и у новијој српској књижевности више пута био предмет литерарне обраде, нарочито од стране писаца романтичарских схватања. Разлога таквог интересовања за једног владара који је био активни учесник само једног великог историјског догађаја — битке на Велбужду¹ — можемо наћи у сплету историјских и културно-историјских догађаја и збивања. Сем св. Саве и Стефана Немање ниједна друга личност српске средњовековне историје нема два житија до Стефан Дечански, а важно место о њему игра епизода са описом његове побуне против оца у *Житију краља Милутина* од архиепископа Данила II. Књижевна дела у којима Дечански заузима важно или најважније место настала су у временском интервалу од осамдесет година. *Житије краља Милутина* настало је вероватно још за Стефанове владавине², дело Да-

¹ Житије Стефана Дечанског од Даниловог ученика објавио је Буро Даничић у књизи *Животи краљева и архиепископа српских*. Загреб, 1866, с. 162—214. Опис велбушке битке је на с. 178—197, што значи да је јој посвећена трећина Житија.

² Већина истраживача заступа мишљење да је Данило своје дело написао неколико година после Милутинове смрти. По В. Јагоћу. *Дјела*. IV. Загреб, 1953, с. 439, Житије је завршено „прије год. 1325; Ј. Радонић. *Биографија и аутобиографија краља Милутина*. — *Летопис Матице српске*, књ. 183, 1895, св. III, с. 102 претпоставља да је написано 1323 г.; Д. Петровић. *Живот краља Ми-*

ниловог ученика, који је остао анониман, настало је непуну деценију после смрти краља Дечанског³, а Цамблакова дела — *Житије и Служба* — настала су на самом почетку петнаестог века⁴. И побуде стваралаца који су о њему писали биле су, како је више пута истакнуто, различите, што је било од посебног значаја за дух и тон дела у којима Дечански фигурира као најзначајнија или једна од најзначајнијих личности.

Дела архиепископа Данила II и његовог ученика су доста чврсто повезана у јединствену целину, што је лако схватљиво ако појемо од чиниенице да је Данилов ученик *Животиња краљева и архиепископа српских* дао дефинитивни облик⁵. Данилов ученик не пише о догађајима о којима је писао његов учитељ већ само упућује читаоца на раније речено. Тако је, иначе, поступао и сам Данило II који читаоца често упућује на догађаје које је већ описао. Због таквог односа према делу свога учитеља Данилов ученик не говори о догађајима о којима је Данило већ писао, па због таквог односа према своме претходнику Данилов ученик не каже ништа о ослепљењу Дечанског догађају који је од великог значаја за његов став према свом јунаку, па морамо поћи од претпоставке да је прихватио у том питању погледе свога учитеља. Сам Данило II сукоб између оца и сица заправо, Стефанову побуну против оца, описао је мњевише неутрално, јер је као Стефану блиска личност и као црквени великодостојник и дворски човек морао тако да пише, будући да је делио схватања своје средине. На такав однос према догађају терали су га обзирима према мртвоме краљу-оцу у чијој је непосредној близини провео дуги низ година. Побуну Дечанског против оца и Милутинову бруталну казну покушао је да ублажи библијском паралелом о јеврејском цару Давиду и његовом сину Авесалому.

Данилов ученик је своје дело писао у време када је син и вероватни убица Стефана Дечанског био на власти. Намера писца била је да заокружи зборник⁶ који је започео његов учитељ архиепископ Данило II и да од њега створи целовито дело, чиме би дворска историја династије Немањића била заокружена, јер би са Доментијановим делом, како је давно запажено⁷, могао да се види читав њен успон. Данилов ученик је своје дело написао сигурно пре него што је Стефан Дечански био проглашен за свеца, а то значи пре 1343 године⁸, јер тон којим је писано *Житије*

лутина од архиепископа Данила II. — Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. IX, с. 480 прихвата закључак Ј. Радонића; В. Мошин. *Житије краља Милутина према архиепископу Данилу II и Милутиновој повељи-аутобиографији*. — В: Зборник историје књижевности. Књ. 10. Стара српска књижевност. Београд, 1976, с. 115 претпоставља да је дело настало 1324 г.; Ђ. Сп. Радојичић. *Архиепископ Данило II*. — В: Творци и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963, с. 119 сматра да је дело писано „одмах после неуспелог устанка зетске властеле (у априлу 1332 г.)“.

³ Ђ. Сп. Радојичић. *Данилов ученик и Данило млађи*. — В: Творци и дела. . . , с. 121; Лексикон писаца Југославије. I. — Матица српска, 1972, с. 567.

⁴ Тачно није утврђено када је Г. Цамблак написао *Житије и Службу* због тога што није поуздано утврђено време његовог боравка у Србији.

⁵ Ђ. Сп. Радојичић. *Лексикон. . .*

⁶ Ђ. Сп. Радојичић. *Политичке тежње у српској средњовековној историографији*. — В: Творци и дела. . . , с. 322.

⁷ Ст. Новаковић. *Народна традиција и критичка историја*. — Отаџбина, књ. V, 1880, с. 16—17.

⁸ Л. Павловић. *Култови лица код Срба и Македонаца*. Смсерево, 1965, с. 107.

Стефана Дечанског никако не одговара светачком житију, мада се по нашем мишљењу не може прихватити ни гледиште о неком непријатељском ставу Даниловог ученика према своме јунаку, како се понегде може да прочита⁹. Уосталом, ни Данило ни његов ученик нису имали разлога да крију истину од својих савременика коју је без икаквог прикривања изложио сам Дечански у тзв. Првој дечанској хрисовуљи,¹⁰ у којој је у општим цртама, без сувишног детаљисања краљ скицирао своју аутобиографију. Није немогуће да је у том послу имао удела и архиепископ Данило II, који је у то време био на положају архиепископа српске цркве, а краљу је само потписао. Прва дечанска хрисовуља настала је непосредно после битке на Велбужду 1330. године, а неколико година пре тога Данило је написао *Житије краља Милутина*: ни у једном од ова два дела не прећуткује се побуна Дечанског против оца, мада се стиче утисак да Дечански у Хрисовуљи са неприкривеном зловољом говори о пренагљеном поступку свога оца,¹¹ а своју кривицу покушава не нарочито вешто да пребаци на друге, што у извесној мери чини и архиепископ Данило II.

Дело Даниловог ученика пре подсећа на излагање једног историјског догађаја, битке на Велбужду, како је показао Милан Кашанин, него на целовиту биографију краља Дечанског. Већ таквом концепцијом оно није одговарало захтевима светачког житија које би било достојно свеца, а који је ореол око главе стекао после настанка танка *Житија*. У њему нема никаквих чуда, богољубни живот Стефана Дечанског може да се сведе само на зидање манастира Дечана. Краљева смрт није мученичка већ је природна. Према томе, једно такво дело није могло да се уклопи у црквене потребе, нити да допринесе стварању и учвршћивању краљевог култа. Долазак Душанов на престо није дело узурпатора већ увређеног сина који више неће и не може да чека да отац испуни обећање које је дао сину. Тиме се у суштини брани узурпатор а напада законити владар, иако је Данилов ученик покушао да ублажи свој став према староме краљу пребацивањем кривице на њавола према схватањима људи средњег века.

Не само догађајима који су у делу захваћени и интерпретирани него ми својим тоном, који је гре рационално-историчарски него хагиографски, дело Даниловог ученика свакако није одговарало црквеним потребама. Истраживачи Даниловог зборника су то недвосмислено утврдили. Оно је до те мере рационално писано да његов аутор ретко употребљава библијске цитате и реминисценције, ређе него већина српских писаца владарских житија, што стилу даје специфичну боју коју нисмо навикли да сусрећемо у житијима других владара у Даниловом зборнику, што

⁹ „Писац биографије у Даниловом зборнику, наравно једнако даје за право Душану. Дечански је ту зао и крив, а Душан праведан и брани се од очеве неправде“ — пише П. Поповић у Предговору „Старим српским биографијама XV и XVII века“, с. XXV, што је свакако претерано. Наш је ути сак да је Данилов ученик сукоб између Дечанског и Душана приказао тако што је интимно био на страни сина, али без жеље да повреди и бившег краља. Средњовековни писци нису нападали владаре чак ни онда кад су они то заслуживали због тога што су у владару видели експонента божанске власти на земљи.

¹⁰ П. И в и ћ и М. Г р к о в и ћ. Дечанске хрисовуље. Нови Сад, 1976, с. 306.

¹¹ Д. П е т р о в и ћ. Аутобиографске појединости у дечанским хрисовуљама и средњовековне биографије о Милутину и Стефану Дечанском. — Научни сасстанак у Вукове дане, 11—15. IX. 1978, књ. VIII. Београд, 1980, с. 57.

је доказ више за тврдњу о недостатку хагиографских елемената у *Житију Стефана Дечанског* од Даниловог ученика.

Данило је имао за циљ да пише ~~хваљених~~ житија, под чиме је вероватно подразумевао хваљење династије Немањића. Анонимни ученик је у том погледу следио намеру свога учитеља и утемељивача Зборника, о чему сведочи и недовршено *Житије краља Душана*. Данилов зборник са делима писаца житија тринаестог века требало је да представља политичку и црквену историју Србије, у којој би похвала династији имала централно место. Такав циљ није био уклопив у жеље братства манастира Дечана које је желело да за свога ктитора и своје потребе има прикладније житије.

Стваралачка активност Григорија Цамблака на тлу Србиразвијала се у другачијим животним и културноисторијским условима од оних какви су били у доба када је стварао Данилов ученик. Цамблак је живео и стварао далеко од дворске средине. Династија из које је потицао Стефан Дечански угасила се пре више од три деценије, а краљ Дечански био је мртав већ скоро три четвртине века. Цамблак и као човек и као стваралац имао је другачији пут од својих књижевних претходника, архиепископа Данила II и његовог ученика. Он није био спутан династичким предрасудама као претходници. Под снажним упливом исихастичког покрета, који је прихватио и Цамблак, развио се поглед на свет који се увелико разликовао од схватања каква су била у четрнаестом веку. Познато је да српски средњовековни писци житија, упркос оштрим индивидуалним разликама, стварају ипак дела у којима можемо наћи мноштво заједничких елемената из разлога што пишу о личностима које су добро познавали живећи у њиховој непосредној близини, или служећи се делима својих претходника који су временски били ближи својим јунацима. Цамблак је из свога родног Трнова понео схватања која још нису била потпуно прихваћена у држави деспота Стефана Лазаревића, јер је тадашња Србија имала због пораза на Косову 1389. године да се бори са многобројним тешкоћама како би задржала бар мало свога суверенитета који јој је био остао. Григорије Цамблак, чије способности прилагођавања новој средини нису биле мале, прихватио је доста тога што му је у поетичко-теоријском смислу пружала српска житијна литература,¹² коју је, како је утврђено,¹³ познавао ако не целовито онда бар оне писце који су му непосредно претходили. На тај начин и у таквим условима створено је једно слојевито књижевно дело какво до тада није постојало. С друге стране, Цамблак је својим делом имао да оствари другачији циљ од онога који су имали његови претходници. Заправо та намена Цамблакових дела била је најважнији разлог због чега се по тону и духу разликују од дела његових претходника. Додајмо томе и чињеницу да је Цамблак вероватно једно кратко време био игуман манастира Дечана,¹⁴ чиме су

¹² Р. Маринковић. О месту Григорија Цамблака у српској књижевности. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 443—458.

¹³ Г. Данчев. Традициите на Търновската книжовна школа в Житието на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа, с. 459—468.

¹⁴ У свим преписима Цамблаковог Житија Стефана Дечанског стоји неочекувано његово име, што може да значи и да је дело настало пошто је његов аутор напустио положај игумана.

обавезе према ктитору само још више порасле и уза све то дошле у колизију са неким устаљеним погледима о владару и власти у средњем веку. Цамблак је, дакле, морао да савлада многе препреке на путу ка реализацији својих дела.

Цамблак је о Стефану Дечанском писао у два наврата: када је писао *Службу Стефану Дечанском* и када је писао опширно *Житије* исте личности. Које је од ова два дела најпре настало не може се поуздано утврдити, а за наше истраживање то и није од неког нарочитог значаја. И док је *Житије* било више пута предмет истраживања, *Служба* је, рекло би се, изазивала пажње мање него што стварно заслужује. У овом моменту неће бити речи о *Служби* у целини већ само о кратком пролошком житију које се налази у више преписа.¹⁵

Као што је познато, Данилов ученик Стефану Дечанском није написао службу већ само житије због тога што у доба када је завршио *Житије*, а Зборнику дао дефинитивни облик, Дечански још није био канонизиран у свеца. Службу су имали, подсећамо, само свеци, док су опширно житије могле да имају и световне личности, па су тако опширно житије добили и Душан — истина, незавршено — и деспот Стефан Лазаревић.

Задржимо се прво на Цамблаковом *Житију Стефана Дечанског*. Две епизоде из њега никако се не могу заобићи: ослепљење Стефаново и његова нагла и у извесној мери загонетна смрт. Епизода о Стефановом ослепљењу не налази се у делу Даниловог ученика већ само у Милутиновом житију на које се позива Ученик. Цамблак је, ван сваке сумње, знао како је дошло до Стефановог ослепљења. При руци му је као игуману манастира Дечана стално била Дечанска хрисовуља у којој се налази и лично Стефаново признање о својој кривици. Указано је како је Цамблак сигурно познавао и *Житије Стефана Дечанског* од Даниловог ученика.¹⁶ И док је сукоб између оца и сина код Данила и у Дечанској хрисовуљи сасвим јасно испричан тако да се може сагледати сва кривица прица-бунтовника. У Цамблаковом делу имамо немотивисану причу о опакој маћеси која без икаквог разлога оптужује пасторка. Цамблак ни једном речи не помиње за шта је Симонида оптужила Стефана Милутину. У Цамблаковом делу ми видимо само уплакану Симониду која је нешто рекла своме мужу, а он је реаговао тако што је свога сина дао ослепити. Цамблак је ту страшну епизоду из живота Стефана Дечанског зачинио правим плуском реторике, али прави разлог Милутиновог гнева није навео. Није га чак ни наговестио.¹⁷ Цамблакови претходници ни једном речи не помињу Симониду у вези са Стефановим ослепљењем, али двојица писаца са јадранског приморја, Сплићанин Миха Мудијев де Барбезанис и барски надбискуп Гијом Адам, наводе како је Симонида оптужила Стефана Милутину за побуну због које је Стефан ослепљен. Ни Стефан у поменутој *Хрисовуљи* не помиње маћеху у вези са својом несрећом. Милутинова супруга Симонида није била популарна у Србији због снажног уплива који је имала на свога

¹⁵ Пролошко житије нашли смо у рукописима ман. Хиландара бр. 479 и 249, у Минеју за новембар у збирци Матице српске под сигн. РР 289 и у рукопису Кипријана Рачанина из 1692—94 у збирци САНУ под бр. 142. Налази се и у штампаном Минеју Божицара Вуковича из 1536. г.

¹⁶ Г. Д а н и ч е в. Цит. съч., с. 460.

¹⁷ Живот краља Стефана Дечанског. — Гласник Српског ученог друштва, XI, Београд, 1859, с. 45.

муџа, што дворски кругови свакако нису одобравали. Да је она била кривац за Стефаново ослепљење свакако би то неко од Цамблакових претходника и написао. Тврдње Барбезаниса и Гијома Адама нису основане на истини, мада су временски били врло блиски догађајима који су се одиграли на српском двору. Цамблак се свакако руководио наменом коју је имало *Житије*. Пошто је било написано да се чита у кругу манастирске братије, то није морало да садржи апсолутну историјску истину од које би ктитор манастира имао само штете. Још теже је било оптужити ктитора-свеца за бунтовништво против законитог краља који је по устаљеном средњовековном схватању власт добио од самога Бога.

И опис смрти Стефана Дечанског је важан за хагиографску концепцију Цамблаковог дела. Стефанова смрт није нагло и изненадно наступила. Изузетно важну улогу у животу Стефана Дечанског по Цамблаку, има св. Никола Мирликијски који се три пута појављује принцу и краљу. Први пут му се јавља после ослепљења; Никола Мирликијски тада носи на длану очи Стефанове. Други пут му приликом јављања враћа вид, а трећи пут саопштава Дечанском да је дошао да га припреми за смрт, што он прихвата као могућност да се уклони од земаљске узбуне и живи са Христом. Побуна Душанова прозив оца и Стефанова смрт удављењем значе само остварење судбине и жеље Дечанског, а Цамблаку служи као могућност да истакне како неумитне натприродне силе попут античких суђаја одређују коначан људског живота. Оцеубица Душан у овом случају има улогу извршиоца судбине, а Цамблак тиме придаје Стефану венац мученика и наставља да прича о чудима која се дешавају на његовом гробу.

И остали догађаји у *Житију* испричани су са циљем да укаже на чињеницу како невоље прате Стефана кроз цео живот. Тон којим су испричани је такав да указује на страдања која га погађају, што чини неопходни део хагиографске литературе. Цамблак прича о Стефановом изгнанству у Цариград, о учествовању у компликованој верској борби против Акиндинове јереси; о смрти Стефановог сина, о борби са братом Константином, о бици на Велбужду, подизању Дечана и другим мање важним догађајима. Неки од њих испричани су на начин који одаје утицај житијне литературе која је настала у Србији пре ауторовог доласка. Карактеристично је да Цамблак једини опширно пише о борби око престола коју води Стефан против брата Константина. Дечански је према брату показао безграничну свирепост, али Цамблак о томе ништа не каже већ истиче претендентове неправедне захтеве.

Кратко прошлоко житије које се налази у *Служби Стефану Дечанском*, може се рећи, није изазивало ону пажњу коју заслужује по својој садржини. *Служба* је несумњиво Цамблаково дело; низ паралелних места и поређења каква налазимо у *Житију* указују да су оба дела духовни производ једног аутора. Не знамо да ли је Дечански и пре него што је Цамблак написао своје дело имао службу. По логици ствари то је морало бити, јер за 60 година од канонизације морао је у цркви да се чита неки текст. Међутим, на основу писаних докумената то се не може доказати. У прошлом житију у *Служби* поменути су сви догађаји које сусрећемо у опширном *Житију* од Цамблака, само су сажетије изнети, што и одговара таквом саставу. Али најзначајнији догађај у Стефановом животу — његово ослепљење — приказан је тако да од приче о Симонидиној кривици за Стефаново ослепљење нема ни речи. Маћеха Стефана Дечанског се,

шта више, уопште не помиње. Цамблак каже: *къ нѣмѣмъ же вѣкѣ вѣстанѣ бывѣ. ѣко црство хоцетѣ сылоу ѣити.*¹⁸ Као што се види, овде је Цамблак навео разлог чега је Стефан ослепљен, о чему се у опширном *Житију* не каже ни једна реч. Истина, у кратком пролошком житију Цамблак каже како је Дечански оклеветан, али се не каже ни ко је то учинио ни због чега. У питању је, дакле, сасвим другачије објашњење Стефанове трагичне судбине, што указује на Цамблакову недоследност у третирању тог лика. Објашњење за ту недоследност треба потражити, по нашем мишљењу у књижевним жанровима у којима је реализован лик Стефана Дечанског. Опширно житије није текст који се у цркви чита као богослужбени. Оно пружа веће могућности за литерарно уобличавање него што то допушта пролошко житије које је саставни део жанра који се употребљава у цркви приликом службе светитељу. Синаксарско житије, према томе, мора да задовољи и друге захтеве а не само литерарне.

Када је почео да пише своја два дела о Дечанском Цамблак морао да решава дилеме и противуречности које није било лако помирити. Морао је да се определи да стане на страну или Дечанског или Милутина и Душана. Аутор, дакле, никако ноје могао да остане неутралан приликом писања својих дела. Неутралан није могао да остане ни архиепископ Данило када је писао о побуни Стефановој против Милутина, па је позвао у помоћ библијску причу о Давиду и Авесалому. У Цамблаковом *Житију Стефана Дечанског* имамо усамљен случај у српској житијној литератури да се брани владар који је изгубио престо и се чак третира као жртва прво оца а затим сина. По средњовековним схватањима свака власт, па и владарева, дата је од бога. Такво схватање је скоро опште место у Библији, а најодређеније је исказано у *Књизи Сираховој*, 10, 4, у којој читамо: „Власт над земљом је у рукама господњим: господ јој у право вријеме поставља правога човјека.“ По овом мишљењу, дакле, владар је божји експонент власти на земљи. Он може да управља њоме само дотле док је у божјој милости, а ако њу изгуби, губи и власт која прелази на претендента који је у већој милости код Бога од свога претходника. Такво мишљење стално је присутно и у Даниловом зборнику *Животи краљева и архиепископа српских*. Као ортодоксни православац Цамблак је морао да буде до дубине душе убеђен у исправност таквог схватања, па је морао да се нађе пред дилемом: да ли је Стефан Дечански могао да буде у изузетној божјој милости када је поражен у сукобу с оцем? Да ли је поседовао довољно хришћанских врлина када је претрпео пораз у сукобу са сином и изгубио престо? Најзад, да ли је син такав грешник када је успео да победи оца у борби за власт? По нашем мишљењу, многа питања која произилазе из дела Цамблакових о Дечанском могу бити објашњена ауторовим дилемама које су произашле из противуречности између средњовековнохришћанских погледа на свет и ауторове страсне тежње да ктитора свога манастира што више украси светачким особинама.

Као што је речено, и *Житије* и *Службу* написао је један аутор. Доказа за то има и сувише. Она се међусобно разликују само у једној епизоди — епизоди о ослепљењу Стефановом — али она има посебан значај за читаво

¹⁸ Минеј Б. Вуковића.

Житије и за Цамблакова књижевна схватања. И у кратком и у опширном житију Дечанског помиње се Акиндинова јерес против које се бори Стефан. Наш аутор је ту епизоду измислио свакако са одређеним циљем; само Цамблук приписује Стефану учешће у верској борби, која се, уосталом, одиграла тек након једне деценије од његове смрти. Указивањем на разлику у објашњењу узрока ослепљења Стефана Дечанског желели смо да укажемо на извесну противуречност у карактеризацији тога лика а према захтевима књижевних жанрова. Једно је несумњиво: Цамблук је знао истину о Стефану Дечанском, али је није саопштио, јер такво дело не би могло да учврсти култ свецу кога је син-убица поставио међу светитеље.